

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך יב, תשכ"א

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

כתיב וניקוד במשניות *

א. זולל, זול, זל

1. צורות זול, בזול וכו', המצויות בדברי חז"ל, מובאות במילון בן-יהודה ואחרים בערך זול (שורש ע"ז). נראה לי, שאין ראיות מכריעות להפרידן מצורות זולל, זוללה² וכו', מן הכפולים.

זול תואר השם: פודין מעשר שני כשער הזול (מעשר שני ד, ב), נוטל אדם כשער הזול (בבא מציעא ה, ח). אין לומר, שיש כאן צירוף של סמיכות ושאין זול אלא שם עצם, סומך לכשער, שהרי נמצא גם: "כשער הגבוה" (בבא מציעא ה, ז), ודאי תואר השם, וכן: "כשער בינוני ואיזהו שער בינוני וכו'" (תוספתא בבא מציעא ו, טז, מהדורת צוקרמנדל). אף בארמית: "אתרעא זילא" (בבא מציעא עד ע"א); בצירוף של סמיכות יש לומר: אתרעא דזילא.

* [ע"י בסדרת המאמרים, שפרסם המחבר ב"לשונונו" וב"סיני" בשנות תש"ך — תשכ"א על נושא כולל זה, ובהם מתבררים ענייני דקדוק, כתיב וניקודו של נוסח המשנה. — מערכת לל"ע].

1. ב"לשונונו לעם", "הארץ" 4227, כ"ב בסיון תרצ"ג, הערת לעניין זול — זל. עניין זה, מה עדיף, זול או זל, נידון בעיתונים "דבר", גיליון ערב פסח תרצ"א (יצחק אפשטיין); שם גיליון תשצ"ב (ח-ז); "לשונונו לעם", ד' בשבט תרצ"ג וי"ב באדר (לא רשמתי שמות). כאן תוספת של ציטטות.

2. עוד כמה צורות הן במקרא, שיש לצרפן לכאן, ואכמ"ל.

„בדמים זולין“ (ת”י כי תבוא כח, סח, גם במהדורת גינזבורגר). וכן בשבלי הלקט ח”ב: „ולא שבק אומן קנבוס שמוצא בדמים זולין ותופר בפשתן שדמיו יקרים“ (מהדורת הרב חסידה, „סגולה“ חוברת כו, עמ’ 76).

אף נמצא זול במובן מוסרי: התעודה והחוקה זולין בעיניהם (מאן, היהודים במצרים, חלק ב, עמ’ 288).

ר”י הלוי שינה מלשון הכתוב „אם תוציא יקר מזולל“ (ירמ’ טו, יט) וכתב, לשם חרוז: „יקר מזול“ (דיוואן מהדורת ברודי, ספר ב, עמ’ 329). והעיר המהדיר בחלק ההערות, עמ’ 319: „בכ”י מזולל“. והיה לו לריה”ל על מה לסמוך.

אף ראב”ע: „נאמן זולין“ (חי בן מקיץ, מהדורת רוזין, עמ’ 194) — חרוז: כילי.

הרי זול ניגוד ליקר, כמו במקרא שהובא למעלה מירמיה.

2. אף נמצא זל, כמות זולל, זול. „עד שתכלה מלכות הזלה מן העולם“ (סנהדרין צא ע”א), ויכול היה לומר: הזולה. בעל לקח טוב על איכה: „כי הייתי זוללה — זלה בפני האומות (מהדורת נאכט, עמ’ 9; מהדורת גראינוף, עמ’ 18). בן יהודה, ערך זול: מעשה בחבורה של זלין וכו’ (במדבר רבה י, יט), וכן הובא שם: אינו מכובד בעיניהם אלא זל וקל (המיוחס לרש”י על אבות ד, א). אף מביא הנ”ל בערך זולל: „אדם בינוני המבייש בושתו קשה מאדם זולל ומאדם חשוב“, פירוש על: הכל לפי המבייש והמתבייש (כתובות ג, ז; בבלי מ ע”א).

נוסף עוד מתגמולי הנפש לר' הלל בן שמואל, מהדורת שזח"ה, הוצאת מקיצי נרדמים 1874: "כי אנחנו בעלי שכל... ולולי זה היינו כבעלי חיים זולים" (דף יא, ע"א); "ושהוא חי מדבר משתתף עם כת המלאכים ונבדל משאר בע"ח זולים (דף מח, ראש ע"א). והעיר שם המהדיר: "זולים כמו שפלים". ובדף לב ע"א: "כל ענייניהם נוטים אל הכפירה ואל הזולות³ ויוצאים מכלל האנושי". נמצא גם זלות (על דרך זל, שהובא למעלה): "קטנות ערך הנפש וזלותו (חובות הלבבות, מהדורת סלוצקי, עמ' קכח).

יש לנקד בפתח: זל, זלה, זלין, זלות.

זל דומה לחם הנמצא בשמ"א כו, ז: "לחם חם". צורה זו, חוס, מקוימת בירושלמי שקלים פ"ג, ה"ד; דף נ, סע"א = שרידי ירושלמי, עמ' 136 = רש"י, מנחות כט, ע"א. 3. מצויות בשימוש, בכתב ובדיבור, צורות: הוזיל וכו', הוזלה, כאילו משורש יזל. איני יודע, מי הראשון לשימוש זה. בבבלי: אוזילו, מוזיל (בבא מציעא עג ע"א וע"ב) וכיוצא בהן. ביקשתי בבן-יהודה ובמלונים אחרים ולא מצאתי. ברורים דברי רמב"ם: "והוזיל לו מפני שמקיפו" (הלכות לווה ומלוה פ"ט ה"ו)⁴, "החמרים שנכנסו לעיר והרי החטים ארבע סאין בסלע הוזילו ומכרן⁵ למוכריהן או לספסריהן

3. העיר המהדיר בדף מח ע"א: זולות, במקוב זלות, תהלים

יד, טו.

4. משנה תורה וכו' מהדורה מדפ' רומי ר"מ, מבוא מאת

הרב י"ל הכהן מימון, מוסד הרב קוק תשט"ז.

5. לשון קשה, שצ"ל ומכרו או ומכרו.

חמש בסלע" (שם, ה"ח), ועיין שם מגיד משנה: "והלא כיון שיש לחמרין התבואה יכולין הם להוזיל מה ומי שירצו". המאירי: "והוזילו אלו עצמם בפחות מן הראוי להם" (בית הבחירה על בב"מ, מהדורת ר"ק שלזינגר, עמ' 298).

ומצינו עוד צורות הפעיל של כפולים (ושל ע"ו) על דרך פ"ו. עיין "לשוננו" כרך ג (תרצ"א) עמ' 347. הורע הורעתה (במקום הרע הרעתה), מוביר, הושיב (במקום מִביר מְשיב) וכיוצא בהן.

ב. בור סיד שאינו מאבד טיפה (אבות ב, ח)

1. ניקוד בור סיד במשנה הנ"ל, עפ"י נוסחאות הדפוסים, סיד ביו"ד, שמני בוודאי מנוד ראש במדקדקים; אפילו תינוקות של בית רבן יודעים, שסיד שם עצם הוא, והרי אין הבור עשוי סיד, הוא מסויד, או מוסד, בסיד, ובמילון בן־יהודה מובא בפשטות בור סוד בתוספת הערה של אחד ממפרשי מסכת אבות, שזוהי הגרסה המדוקדקת; עכשיו בא הלה ורוצה לכפותנו לקיים שיבוש במהדורה עממית דווקא.

אמת, כבר גזרו גדולים עקירה על "שיבוש" זה, כגון רשב"ץ דוראן, מגן אבות למשנה זו: "והגירסא המדוקדקת היא בור סוד ולא בור סיד... בור שסדוהו יפה... וסוד הוא פעול על משקל שוֹבִי מלחמה... מולים היו שיאמר מהם ליחיד שוב... מול בערלה כמו שדקדק בזה יפה רבי שלמה בפרשת מסעי בתיבת ולא תקחו ממנו כופר

לנוס אל עיר מקלטו שאינו מקור אלא פעול" וכו'. וכן ר"ע מברטנורה: "בור סוד גרסינן ולא בור סיד כלומר בור טוח בסיד". את תיקונו של רשב"ץ הנ"ל מביא ר"ש אוזידה, מדרש שמואל, ביאור על פרקי אבות (דפוס וויניציאה של"ט, דף סה ע"א), ואינו חולק עליו. וכתב התוס' יו"ט: "בור סיד ונ"א [ונוסח אחר] בור סוד", אף הביא דברי רשב"ץ ורע"ב והוסיף: "ובפירש"י פ"ד דע"ז דף נה הועתק בור סיד כגירסת הספר" (כלומר ברש"י, עבודה זרה, פרק ד, הועתק "בור סיד" כגירסתנו באבות). אף במלאכת שלמה: "בור סוד גרסינן אבל רש"י והר"ן ז"ל פרק ב' ישמעאל [עבודה זרה, כנ"ל]... והוא בור סיד".

(שני החכמים הללו, בעל תוס' יו"ט ובעל מלאכת שלמה, שבפירושם אף דברי ביקורת לטקסט, מביאים גרסת סוד, אבל אינם דוחים צורת סיד (שהוא נוסח דפוס נאפולי רנ"ב); אדרבא, הם מוסיפים נוסחאות ישנים, רש"י ור"ן, המחזקים את נוסח סיד).

2. על כל פנים מדברי הגדולים הנ"ל אנו למדים, שבור סיד גרסה ישנה היא והייתה מקובלת בנוסחאות הלומדים במקומות פזוריהם: העירו חכמים: שיבוש ראוי לעקירה! ולא עלתה להם.

לקמן נראה, שאין כאן שיבוש כלל.

ניתן דעתנו לפרטי הנוסחאות השונים. אמת, כ"י קויפמאן: בור סוד, וכן, בוי"ו, כ"י פרמה, אבל כנגדם כמה וכמה נוסחאות, אף הם ישנים: בור סיד. כך אבות דר' נתן, מהדורת שכטר, עמ' 58 (נוסחא א ונוסחא ב) וכן בכ"י סידור

טרויש (צילום שוקן) וכן במהדורת לו ובדפ' נאפולי רנ"ב. וכבר הובאה למעלה גרסת רש"י בע"ז. וכן בספר המוסר על אבות לר' יוסף בן יהודה (בפנים ובפירושו) ובמחזור ויטרי (בפנים, בפירושו: "סיד שם דבר"). המאירי, בית הבחירה על אבות: "והוא שיקראו בור סיד שאינו מאבד טיפה"; בהמשך דבריו, שם "וכשהבור סוד בטיט", והוא לשון עצמו, ולא תיקון, שכן אף בבית הבחירה על ע"ז, מהדורת ר"א סופר, עמ' 202: "והוא אמרם במסכת אבות בור סיד וכו' (ואיני יודע, כיצד פירש תיבת סיד). ר' יונה על אבות: "מפני שהיה כבור סיד". אף ר"י נחמיאש על אבות מהדורת ר' משה אריה במברגר: בור סיד, וכן נחלת אבות לר"י אברבנאל, ד"ו ש"ה: "בור סיד", בפנים ובפירושו.

3. כל המקורות הנ"ל, הרחוקים זה מזה ריחוק מקום וריחוק זמן, וקרובים לעניין צורת סיד, לא שוא ידברו. מקורות משותפים להם. וכי"ק וכן כי"פ, הגורסים סוד? אפשר שגם הללו לא נראה להם סיד, כנ"ל, ו"תיקנו", ואפשר שהעתיקו מכ"י "מתוקן".

יש להקשות, והרי כדי לסוד קטנה שבבנות (שבת ח, ד) וכן: אשה... לא תסוד (מועד קטן א, ג), ואפשר בוודאי לקיים שורש סוד, בוי"ו, משאר ספרות חז"ל לכל היקפה, בדפוסים ובכ"י; אין מכאן ראיה לעקירת סיד, שהייתה נפוצה כל כך. והרי הפועל ש"ס: המקור ש"ס והעתידי י"שים (פעם אחת: מי י"ש"ס אלם — שמות ד, יא), וכן הציווי; אבל הפֶּעוּל אינו על פי המקור אלא על פי העתידי: וְשִׁים בסלע קנך (במדבר כד, כא), ואם בין כוכבים שִׁים קינך

עובדי' ד), שימה — שומה (ש"ב יג, לב — כתיב וקרי) 1.
חכמים הוסיפו: וירם הטבח את השוק... וישם לפני שאול...
הנה הנשאר שים לפניך אכל (ש"א יט, כד), שים פעול,
ולא ציווי; עיין ארליך, מקרא כפשוטו, וגזניוס-קאוטש,
דקדוק עברי, עמ' 212. אם תאמר שום לשון ציווי, לשם מה
הטבח מצווהו על כך, הרי השוק כבר מושם ומונח לפניו.
והרי בינוני פעול של פועל ע"י: שדה נירה (מועד
קטן יא, ב — בפנים וכמה פעמים ברש"י). כך, נירה («שדה»
לשון נקבה במשנה), בכ"י מינכן (בפנים) ובמועד קטן דפוס
ישן נושן בלא שער, שהיה לפניי. בדפ' ווילנא ניר, ועיין
בן-יהודה, ערך ניר (את הפסקה הנ"ל לא הביא).

לא נעלמו ממני סידוריהם של ר"י בר ושל רא"ל
גורדון ושל ר"ז יעבץ, בכולם בור סוד. החכמים הללו הרי
לא בדקו נוסחאות ואינם מעירים על גרסה אחרת; סמכו
כנראה על הגהת ר"ע מברטנורא, שנראתה להם מבחינה
דקדוקית (ר"י בר מעתיק את פירוש הרע"ב).

4. קריאת התימנים שונה שינוי גמור מכל המפורט

לעיל.

עיינתי בכ"י בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי
ירושלים, ג' הסדרים האחרונים עם פי' הרע"ב, מנוקדים
ניקוד תימני (הפנים, גם פי' הרע"ב, העתקה מאחד הדפוסים
האחרונים). מנוקד שם בור סוד, אף ניקד את דברי הרע"ב:
"בור סוד גרסינן ולא בור סיד, כלומר כבור טווח בסיד".

1. כולן מובאות במילון בן-יהודה.

הכותב לא שינה בדברי הרע"ב, הוא לא עשה אלא קרא בדרך מסורת התימנים: בינוני פעול של ע"ו הרי הוא בדרך הנ"ל. אף הוא מנקד במדות ד, א: טוח (כך). עיין יצחק דמתי (שבטיאל), קונטרסים א, עמ' 13: "בינוני פעול כשלמים: סווד (אבות), שווע, נוזו (כלאים ח, ט), טוח (מדות ד, א), שוועים (כלאים ט, ט), טוחות (נדה דף כד ע"א). בהערה לענין סוד: "ומצוי בתכלאלים גם, סוד' וגם, סיד' בחירק". קריאה זו ישנה: עיין אוצר הגאונים בעריכת ד"ר ב"מ לוי, כרך ז, מסכות יבמות, עמ' 10: שווע-שווע.

ל"תבלין — תבלינים"

(ל"ע קונט' קי"ב, אלול תש"ך)

הערתי שם, בתורת המשך למאמרי "משניות וניקודן" ("סיני" כרך מה, תשכ"א, עמ' צג—צד), על השימוש תבלין לשון יחיד, תבלינים, לשון רבים. הבאתי שם מירושלמי: תבלין שאלתי משכינתי ועשיתיו (דמאי א, ג); גמגמתי והוספתי: שמא שיבוש הוא במקום "ועשיתין".

ידידי ניסן ברגרין מעירני על מאמרו של י' אבינרי, לוח הקואופרציה שנת י"ב, תשט"ז, עמ' 277—278; הוא מצטט שם מירושלמי: תבלין פלוני יש בקדירה זו (ערלה ב, ו). אף הביא שם, באותו המאמר, את הפסקה מירושלמי דמאי א, ג (והיא מתבססת מ"תבלין פלוני").

נראה לי להוסיף, שידידי הנ"ל מזכירני, שבחילוף מכתבים שבינינו לפני כמה שנים בענין תבלין וכו' כתבתי לו: "תבל לשון מגונה ונתעקרה קמעא קמעא מפי הדברים ומעט הכותבים" (י"ט בכסליו, תשי"א), מעין סיום דבריי בלשל"ע, שם.